

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 4, Sayı: 2, 2020, ss. 158-169/ Volume: 4, Issue: 2, 2020, pp. 158-169

Journal homepage: <https://apjir.com/>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE HEYÂTILA HÜKÜMDARI TARHAN NİZEK

Enver KONUKÇU

Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi

Professor Doctor, Retired Lecturer/Turkey

enverkonukcudergipark@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0714-4819

Öz

Akhunlar, IV.-VI. yüzyıllarda İran, Hind ve Çin arasında büyük bir imparatorluğun, daha doğru bir söyleyişle Türk Hakanlığının temsilcisi idiler. Bu nedenle, hemen her kaynakta yer aldılar. Çeşitli isimler altında göze çarptılar. İslâm kaynaklarında ise bu Hun kökenli kabile, Abdal ile yakın ilişkisi olan Haytal Habtal, çoğul şekli ile de Heyâtıla diye göze çarpılmaktadır. Taberî, Belâzuri, Taberî zeyli yazmış olan Bel'ami, Dineveri, Yakût, Mesudî, Mukaddesi, İran hükümdarlarının destan-tarihi olan Şâhnâmeyi yazan Firdevsî bu yazılışlar ile Haytal-Heyâtıla'lardan bahsederler. Çalışmanın konusunun erken dönem ait Hindistan'da yaşamış bu Türk hanedanının efsanevi hükümdarı Tahran Nizek oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Haytal-Heyâtılalar, Hindistan, Tahran Nizek, Akhunlar

THE KING OF THE HAYTAL-HEYÂTILAS TAHRAN NIZEK

Abstract

Hephtalites was the representative of a great empire, more precisely a Turkish Khanate of IVth and the VITH centuries in Iran, India and China. Because of this nearly in every source there are informations about them under several names. In Islamic sources their existence was underlined by being a Hun clan with a name Haytal Habtal because of their close relationship with Abdal, and with its plural form, Heyatıla. Names such as Taberî, Belâzuri, Dineveri, Yakût, Mesudî, Mukaddesi and the most famous Iranian poet Ferdowsi in their writings told about Heyatıla. The main subject of this work is Tahran Nizek, the greatest emperor of this Turkish dynasty who lived in India.

Keywords: Haytal-Heyatılas, India, Tahran Nizek, Hephalites

Atıf / Cite as: Konukçu, Enver. "Heyâtıla Hükümdarı Tarhan Nizek". *Apjir* 4/2 (Ağustos 2020), 158-169.

Akhunlar, IV.-VI. yüzyıllarda İran, Hind ve Çin arasında büyük bir imparatorluğun, daha doğru bir söyleyişle Türk Hakanlığının temsilcisi idiler. Bu nedenle, hemen her kaynakta yer aldılar. Çeşitli isimler altında göze çarptılar. İslâm kaynaklarında ise bu Hun kökenli kabile, Abdal ile yakın ilişkisi olan Haytal Habtal, çoğul şekli ile de Heyâtıla diye göze çarpılmaktadır. Taberî, Belâzuri, Taberî zeyli yazmış olan Bel'ami, Dineveri, Yakût, Mesudî,

Mukaddesi, İran hükümdarlarının destan-tarihi olan Şâhnâmeyi yazan Firdevsî bu yazılışlar ile Haytal-Heyâtıla'lardan bahsederler.¹

Hayral'lar, VI. yüzyılda bölgenin büyük siyâsi kuruluşudur. Batıda Sasaniler, doğuda-kuzeydoğuda Türkler (Tu-kiue) güneyde Hindu Racalıkları ile komşu idiler. Çin ile siyâsi münasebetleri her zamanki gibi elçilikler yolu ile devam ettirilmekteydi. Sasaniler ise sürekli dostluk elini uzatan Akhun/Haytallara karşı nedense düşmanca davranmışlardır. Firûz (459-488) ve halefi Kavad zamanında Heyâtıla ile savaşa varan hareketler, Ahşunvar'ın dirayetli siyâseti ile Sasanilerin aleyhinde sonuçlanmıştır. Kavad, Mezdek akımı karşısında oldukça güç duruma düştüğünde, yine yardım elini uzatanlar Heyâtıla olmuştur. İç düzenin sağlanmasından sonra Sasani-Heyâtıla barışı bir müddet daha devam etmiştir. Tarihe Âdil şöhreti ile geçen Nuşirevan (531-579), batıda Bizans ile uğraşırken, doğuda yeni ortaya çıkan ve Heyâtıla'nın rakibi olan Göktürkler (Tu-kiue) ile dostluk kurdu.² Toprak ilhaki ve ticârî yolun kontrolü için tesis edilen bu ittifak karşısında, Heyâtıla siyâsi ve askeri bakımdan yalnız kaldı. Afganistan ve Mâverâünnehr'deki Heyâtıla hakimiyeti sür'atle azaldı. Büyük toprak kayıplarından faydalanan Nuşîrevân ve İstemi Han oldu. Bu Türk devletine son darbeyi vurdular (557).³

Heyâtıla'nın Millî Kahramanı Tarhan Nizek

Mâverâünnehr, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyindeki Heyâtıla (Akhun: Hûna)⁴ hakimiyeti ittifak karşısında zayıfladıktan sonra, bazı grupların direnişe geçtikleri görülmektedir. Toharistan (Çinlilerin Tu-huo-lo'su) da, Heyâtılaları bir araya toplamaya çalışan millî bir kahraman ortaya çıktı. Bu kişi "Tarhan" unvanlı Nizek'dir. Ahşunvar (Aksungur) ve Hindistan'daki Mihirakula gibi dirayetli bir kimse olan Nizek'in menşei hakkında bilgiler şimdilik azdır. Sasanilere karşı son Heyâtıla'nın hürriyetini savunmuş, bunların Araplar karşısında yenilmesi üzerine Heyâtıla ülkenin doğusunda yine de büyük bir güç oluşturmuştur. Göktürk-Nizek münâsebetleri hakkında kaynaklar sessiz kalmaktadır. Ne İslâm ve ne de Çin kaynakları Nizek'in hakim durumdaki Göktürkler ile ne gibi siyâsi ve askeri faaliyetlerde bulduklarına temas etmiyorlar. Ancak, bazı arkeolojik malzemedan anlaşıldığına göre Nizek, kendi adına para kestirmiş ve herhangi birini de efendi olarak Göktürk veya Emevileri tanıdığını gösteren ifâde kullanmamıştır.

Nizek Adı

Tarih kaynaklarında, daha çok Taberi'den nakiller yapan yazarlar, Nizek adından sıkça bahsederler. N.z.k veya N.i.z.k diye yazılmış olan isme bir de unvan eklemişlerdir. Bu da, esk Türklerde bir asalet unvanı olan Tarhan/Tarkan'dır. Çin yıllıklarında ise Ti-tê I, ssu-

¹ B. A. Litvinsky, *The Hephthalit Empire (History of Civilization of Central Asia)*, III. Cilt, Yay. B. A. Litvinsky, Paris 1996, s. 135.

² R. Ghirshman, *Les Chionites-Hephthalites*, Le Caire 1948, s. 93-94; Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur zeit Sasaniden*, Leyden 1879, s. 158, 164.

³ Tarihte kesinlik yoktur. Mesela R. Ghirshman, 563-567 tarihlerini vermektedir. Bkz: a.g.e., s. 94.

⁴ Bkz: U. Thakur, *The Human in India*, Varanazi 1967, s. 47.

nan-cu/Tirek İnanç örneğinde görüldüğü gibi bir kullanım vardır.⁵ Nizek, Türkler arasında kullanılan şekil değildir. Belki de söyleyiş veya yazılıştan kaynaklanan bir hata olsa gerektir. Zira, N.z.k'deki noktalama işaretleri yer değiştirecek olursa T.r.k ortaya çıkmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, Tirek/Direk kelimesinden bahseder.⁶ T'ang dönemi yazılışında, Arapların veya yerlilerin Nizek ismi, Çinlilerce Nosê, diye kullanılmıştır.⁷ Baktrian yâni Belh ve civârında ise Na-zek Şah kullanışı hakimdir.⁸ Nozeg şeklinin de olduğunu belirtmeliyiz. Abdullah ibn Hâzım ve Selm ibn Ziyâd'ın efendi olarak tanımlandığı bazı paralarda *Tarka(n) Şâho/Tarka(n) Nizaga* yazısı okunuyor. Şâho, Farslıların kullandığı “şâh”dır. Eski gelenek VII. yüzyılda da devam ettirilmiş oluyor.⁹

İsmin Türkçe olabileceği üzerinde duran ilk tarihçi Prof. Dr. A. N. Kurat'tır.¹⁰ Onun Nizek hakkındaki görüşlerini Dr. E. Esin, şöyle değerlendirmektedir:¹¹ “*Badgis/Herat hükümdarı olan bir Türk'ün adı ekseri İslâm kaynaklarında Tarhan Nizek diye geçer. A. N. Kurat, Tabari'nin her-zamane Âsam al-Kûfi'nin rivâyetlerinden Badgis hükümdarının Tarhan Tirek unvanlı bir Türgiş beyi olduğunu istihraç etti. Tarhan Tirek'deki Tirek lâkabı bazen muhtelif değişik şekiller meyânında, Nizak olarak yazılmış ve araştırmacılarca böyle sanılmıştır. Tirek, Tarhan gibi Türkçe bir unvan idi.*” Gumilov¹² ise Nizek'e daha değişik bir yorum getirmektedir. Nizek/Bijan şekli için o da aşağıdaki görüştedir: “*Belâzuri ve TAbéri, Nizek Tarhan'dan bahsediyor. Ancak, Firdevsî, itiraz ederek, onun isminin Bijan Tarhan olduğunu ileri sürüyor. Yine ona göre, Bijan'ı ülüşü Semerkand'da idi. Badgis'de, 653 yılında Çjançju (Cabgu) ki inci anlamına gelmektedir, öldürüldü. 709'da öldürülen Nizak Tarhan onun genel vâlisi idi. Şu hâlde, büyük bir ihtimal ile bu Tarhan'ın adı Nizak değil, Bijan idi. Arap kaynaklarında geçen Nizak da, Arapça'da “j” olmadığı için, olsa olsa Bijan'ı gösterebilir.*”

Yezdegerd'in Yenilgesi ve Tarkan Nizek'in Ona Yardımı

M. Ö. IV. yüzyılda, Perslerin başına gelenler, şimdi de Sasanileri ilgilendiriyordu. Zira, Halife orduları, Medain'i ele geçirmişler ve İran'a girmişlerdi.

III. Yezdegerd (633-651) Sasanilerin son şâhı idi. Şehr-i Yâr'ın oğlu ve Husrev'in de torunuydu. Kadisiye, Medain ve Nihavend'e yenilen şâh, Media'ya sığındı. Burada da fazla kalamadı. Toharistan'daki Tarkan Nizek'den, diğer Türk ileri gelenlerinden yardım istedi.¹³

⁵ R. Ghirshman, *a.g.e.*, s. 24-26.

⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lüğati't-Türk*, çevr: B. Atalay, Ankara 1985, I, s. 386; Tsai Wen-shen, *Lı-Tê Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, Taipei 1967, s. 164, 167, 168, 170, 172, 223. Alp Direk şekli ile XII. yüzyılda da kullanılmıştır. Bkz: Atamelik Cüveynî, *Tarih-î Cihangüşâ*, Tehran 1375, II, s. 40.

⁷ J. Harmatta, “Late Bactrian Inscriptions”, *Acta Antiqua Academiae Hungaricae*, XVII(1969), s. 409.

⁸ J. Harmatta, *a.g.y.*

⁹ R. Ghirshman, *a.g.e.*, s. 24-25.

¹⁰ E. Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1958, s. 240.

¹¹ Aynı yer.

¹² L. N. Gumilov, *Eski Türkler*, çevr: A. Batur, İstanbul 1999, s. 305-306.

¹³ Belâzürî, *Fütuh el-Buldan*, çevr: M. Fayda, Ankara 1987, s. 451-454. Sasani Şâhının tam adı Yezdegerd b. Şehriyar b. Kisra Perviz b. Hürmüz b. Nuşîrevan'dır.

Bu sırada, onu takip etmekte olan Ahnef b. Kays, Sasaniler üzerine sefer için Hz. Ömer'den izin istedi. Hâlife, ona gereken müsaâdeyi verdi. Afganistan'ın önemli şehirlerinden olan Herat, fethedildi. İdâresi Sahhar b. Fulan'a verildi. Ahnef b. Kays, Ceyhun Nehrine doğru ilerledi. Mevr-i Şâh-ı Cihan'a ulaştı. Yezdegerd bunun üzerine Merv er-Rûd'a geçti. Yine, son bir ümit ile Yezdegerd Çin Hükümdarına ve Türk Hakanına yardım için elçi gönderdi ise de teklifi reddedildi.

Yezdegerd, mecburen Belh'e çekildi. Belâzûri, Yezdegerd ve Tarhan Nizek arasındaki gelişen hâdiseler hakkında şunları yazmaktadır: *"Yezdegerd bu durumu görünce, Horasan'a gitti. Merv sınırına gelince, buranın merzbanı Mâheveyh kendisini saygı ile yücelterek karşıladı. Tarhan Nizek de Yezdegerd'in yanına geldi. Getirdiği elbiseyi, Şâh'a hediye etti. yanında bir ay kaldıktan sonra ayrıldı. Sonra, Tarhan Nizek, Yezdegerd'e yazdığı mektupta, kızı ile evlenmek istediğini bildirdi.¹⁴ Yezdegerd buna son derece öfkeleni. Tarhan Nizek'i kölelikle suçladı ve cesaretine, cüretine kızdığını belirtti. Böylece, zaten kötü olan durum Şâh'ın aleyhinde gelişme kaydetti."¹⁵ Yezdegerd, takiben Mâheveyh'e hesapların incelenmesini ve kendisine bildirilmesini emretti. Akıllı ve dirâyetli bir şahıs olan Mâheveyh, o anda Şâh'dan yüz çevirdi. Tarhan Nizek'e bir mektup yollardı ve onu Yezdegerd aleyhinde kışkırttı. Belâzûri, bu konuda şunları nakletmektedir: *"Yenilmiş ve kovulmuş bu adama iktidarına yeniden kavuşması için sen ona yardım ettin. Ama, o sana neler yazdı.. Daha sonra Mâheveyh ile Nizek Tarhan Yezdegerd'i öldürmek için birbirlerine destek oldular. Nizek Tarhan Türklerin başına geçti ve el-Cünâbiz'e geldi. Burada, Sasani ordusu ile savaştılar. Önceleri iki taraf birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Sonra ise savaş Türklerin üstünlüğü ile sona erdi. Adamları öldürüldü ve ordugâhı yağmalandı. Yezdegerd Nizek Tarhan'ın eline geçmemek için Merv'e geldi. Ancak, şehrin ahâlisi kapıları açmadı. Yezdegerd, bunun üzerine hayvanının üzerinden indi yaya olarak gitti. Sonunda Mürgâb Nehri kenarında bir değirmencinin evine girdi."¹⁶**

Yezdegerd, bir söylentiye göre Mâheveyh'in adamlarınca, bir başka söyleyişe göre de değirmenci tarafından öldürülmüştür. 651 yılında meydana gelen olay, aynı zamanda Sasanilerin de sonudur. Hânedandan Firûz sağ kaldı ve Türklere sığındı. Bir müddet sonra da Türkler kendisini evlendirdiler. O da bunların arasında sâde bir vatandaş gibi yaşadı.¹⁷

Tarhan Nizek, Sasaniler gibi büyük bir devletin ortadan kalkması ile bu defa Araplarla karşı karşıya kalacaktır. Bazen dostane bazen düşmanca bir siyâset artık bu tarihten sonra, 652'de başlayacak ve devam edecektir.

Kuteybe b. Müslim'e Kadar Belh ve Toharistan

Ahnef ile başlayan Arap akınları, Kuteybe b. Müslim'in valiliğine kadar Kays b. el-Heyssem, Abdullah b. Hâzim, Rebi b. Ziyâd b. Enes b. ed-Deyyân el-Harisî tarafından devam ettirildi.

¹⁴ Belâzûrî, a.g.e., s. 452-453.

¹⁵ Belâzûrî, a.g.e., s. 453.

¹⁶ Belâzûrî, a.g.e., s. 453-454.

¹⁷ Belâzûrî, a.g.e., s. 454. Tarihçi, onun için şöyle yazıyor: *"Bazılarının ileri sürdüklerine göre, Yezdegerd'in oğlu Firûz, Türklere sığındı. Onlar da kendisini evlendirdiler. Firûz, Türklerin arasında yaşadı."*

Taberî ve Belâzuri'deki bilgiler, karışık olduğu için kronolojik sırayı takip edebilmek güçleşmektedir.

Ahnef'den sonra Belh'd Esid b. Müteşemmis göze çarpmaktadır. Kays b. el-Heysen de Toharistan fâtihi olarak kaynaklarda yer almaktadır. Semengan bölgesine kadar ilerlediği rivayet edilmektedir.

Kays'ın, Belh'de Nev-Bahar'ı (Nev-Bahar-ı Belh) yıktırması ise akisler uyandırmıştı. Barmak/Bermekîlerin ilim ve irfan yuvası olan bu tapınak, Kays tarafından görevlendirilen Atâ b. eş-Şâib tarafından yerle bir edilmiştir. Nizâm el-Milk, Siyasetnâmesinde Bermek'ten bahseder. Atâ, bu arada üç akarsu üzerinde köprüler de inşâ ettirdi. Ki bunlar, kendi ismi ile uzun zaman anılmıştır.

Belâzuri'nin kaydına göre, 665'de, Kays el-Heysen, Merv er-Rûd, Nâfi b. Halid et-Tâhi Herat, Badgis, Umeyr de Merv'de yönetici oldular.

671 yılında Belh yönetimi yine bir başkasının elindedir. Bu esnada Horasan Valisi Abdullah b. Hazim'dir. Tarkan Nizek, onunla dostça geçindi. Tâbi olduğunu ifade etmek için, paralarında, Abdullah b. Hâzim adını da belirtmiştir. Ancak, Abdullah b. Hâzim, 691'de ayaklanma ile devrilmiş ve kesilen başı Abdülmelik'e yollanmıştır.

Haccac zamanında ise Kuteybe b. Müslim sahneye çıkacaktır.

Halife ve Emevilerin Horasan'daki Yöneticileri

İslâmiyet, Arabistan'da ortaya çıktı. Çevresinde hızla yayılmaya başladı. Halifeler ve Emeviler, İran meselesine önem verdiler ve bu tarafta arka arkaya büyük zaferler kazandılar.

Horasan'da oturan Arap valileri, burayı üs yaptılar. Mâverâünnehr, Toharistan ve Türk ülkelerine akınlarını, gâzâlarını devam ettirdiler.

El-Ahnef b. Kays, Hz. Peygamber devrinde dünyaya gelmişti. Ancak onu göremedi. Sicistan tarafındaki Türk beldelerini fethetmiştir. Daha sonra Kûfe Valiliğine getirildi. Haccac ile arası açıldı. Bu nedenle, Türk meliki Rutbil'e sığındı. Ancak, 704 yılında, Rutbil tarafından başı kesildi ve Haccac'a yollandı.

Tarhan Nizek ile ilişkileri olan diğer Arap komutanı Kuteybe b. Müslim'dir. Abdülmelik b. Mervan zamanında Rey, el-Velid devrinde ise Horasan Valiliği yapmıştır. Sicistan, Harezm gibi Türk ülkelerini ele geçirdi. Tam adı, Ebû Hafs Kuteybe b. Müslim b. Amr b. Hüseyin b. Rebi'a Ebû Hafs el Bahîlî'dir. Annesi, Dırar binti Dırar b. Ka'ka'dır.¹⁸

Kuteybe b. Müslim, büyük bir fâtihi olarak İslâm kaynaklarında yer almaktadır. Toharistan'da Mâverâünnehr'de unutulmayacak izler bıraktı. Türklerin başbuğu olarak sivrilen Tarhan Nizek ile bazen dostane bazen de düşmanca bir siyâset takip etti. Ancak, son isyan hareketi üzerine Tarhan Nizekle çatıştı. Onu, aşağıda temas edileceği üzere, bir

¹⁸ Belâzurî, a.g.e., s. 568, 570-572, 576, 595-596; R. Ghirshman, a.g.e., s. 98-101.

kalede sıkıştırarak teslim aldı. Kuteybe b. Müslim, Hâlife Süleyman b. Abdülmelik'e karşı ayaklandı. Ancak, emrindeki askerler bu harekete katılmadılar. Vaki b. Hasan el-Temîmî tarafından öldürüldü (715).¹⁹

Tarkan Nizek-Yezid Savaşı (703)

Yezid b. el Mühelleb b. Ebi Sufra, VIII. yüzyıl başlarında tanınmış Arap komutanlarından ve valilerinden biri idi. Babasının ölümü üzerine Horasan idaresini üzerine aldı. Haccac'ın güvenilir adamlarındandı. Kaynakların ifadesine göre Yezid, Toharistan ve buranın hakimi olan Tarkan Nizek olayı ile meşgul oldu. Türkler ve Araplar arasındaki antlaşmanın bozulmasından sonra Yezid, ülkeyi bir kere daha istila etti. Bir çok kaynaktan derlemeler yapmış olan İbn el-Esîr, Ka'b b. Ma'dân'ın şiirine de yer vermiştir. Ayrıca, fetih haberini anlatan Advânî Yahya b. Ya'mer'in, Haccac ile olan ilişkilerini de hikaye eden İbn el-Esîr,²⁰ Badgis fethi, Tarkan Nizek'in davranışı için şunları kaydetmektedir:

“Bu yıl içerisinde Yezid b. Mühelleb Neyzek Kalesi'ni fethetmiştir. Yezid casusları vasıtasıyla Neyzek'i göz altında tutuyordu. Neyzek'in kaleden çıkıp gittiğini haber alınca kendisi gidip kaleyi muhasara altına alarak içindeki mal ve zenginliklerle birlikte eline geçirdi. Bu kale en sağlam ve zapt edilmesi en güç kalelerden birisiydi. Neyzek'in kendisi bu kaleyi gördüğü zaman taziminden dolayı kalenin önünde secdeye kapanırdı. Eşkarlı Ka'b b. Ma'dân bundan söz ederek şöyle der:

O Bâzegîs ki, onun zirvesine çıkan

Bütün hükümdarlardan güçlü olur; ister asar, ister keser.

Zapt edilmedi orası bundan önce,

Büyük ordularla kuşatılmadıkça.

Uzaktan gördüğünüzde karanlık gecelerde,

Ordaki ateşler yıldızları andırır.

“Bu şiir birkaç beyittir.

“Yine Yezid'i ve onun burayı fethedişini konu ederek şöyle der:

Neyzek'i Bâzegîs'ten sürdü, oysa orası

Bütün hükümdarları acze düşürmüş ve zaptedilememiş.

Göklerde yükselen başı,

Yağmursuz yaz bulutu gibidir.

Dağ keçileri çıkamaz yüksek zirvelerine,

¹⁹ K. V. Zettersteen, “Kutayba b. Müslim”, *İA*, VI, s. 1051; Yakubî, *Kitâb el-Buldan*, nşr: De Goeje, Leiden, 1892, s. 300; İbn el-Kesîr, *El-Bîdâye ve'n-Nihâye*, çvr: M. Keskin, İstanbul 1995, IX, s. 272.

²⁰ İbn el-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih*, çvr: M. B. Eryarsoy, İstanbul 1986, IV, s. 446-447.

Kartal ve şahin dışındaki kuşlar bile.

Oranın çocukları kurtla korkutulamadı,

Köpekleri de yıldızlardan başkasına havlayamadı.

“Bu şiir de bir kaç beyit daha devam eder.

“Yezid buraya fethettikten sonra Haccâc’a fetih haberini bildirdi. Yezid’in katipliğini Hüzeyllilerin antlaşması olan Advânî Yahyâ b. Ya’mer yapıyordu. Yazdığı mektupta şöyle diyordu: “Bizler düşmanımıza kavuştuk. Allah bizlere onları omuzlarından yakalamak imkanını verdi. Onların kimisini öldürdük, kimisini esir ettik. Kimisi dağların tepelerine, vadilerin derinliklerine, sahralara, nehir kıyılarına kaçıp gitti.” Haccâc: “Yezid’in katipliğini kim yapıyor?” diye sorunca kendisine: “Yahyâ b. Ya’mer.” denildi. Mektup yazarak, Yahyâ’nın posta ile birlikte kendisine gönderilmesini istedi.”

Mufaddal’ın Badgis Seferi (704)

702 yılında Horasan’da ölen Mühelleb’in oğludur. El-Mufaddal b. el-Mühelleb s. Ebî Sufra adını taşımaktadır. Yezid’in kardeşidir. Haccac tarafından 704’de, Horasan valiliğine tayin edildi. Bu görevinde dokuz ay kadar kalabildi.

Mufaddal, “gâzâ” niyeti ile Badgis’e saldırdı. Yöreyi kolaylıkla ele geçirdi. Ganimetleri gâzileri arasında paylaştırdı. O kadar çok ganimet elde edilmişti ki, Mufaddal’ın emri ile herkese sekiz yüz dirhem verilmişti. Badgis gâzâsından sonra yine akına devam edildi. Bu defa, aynı yöredeki Aherûn’a hücum edildi.

Şuman’a (Semengân?) kadar ilerledikten sonra, Mufaddal aldığı bir karar ile geri döndü.

Tarkan Nizek’in bu sırada nerede olduğuna dair kaynaklarca bilgi verilmemektedir. Acaba, eski verdiği söz üzerine kendi köşesine mi çekilmişti?

Aynı yıl Haccac’ın rakibi ve halifelik makamında bulunan Abdülâziz b. Mervan’ın öldüğü haberi duyuldu.

Ancak, Tarkan Nizek, bu halife ile değil, Haccac ve onun Horasan’daki valisi ile temas halinde idi.

705 yılında, Mufaddal’ın yerine Horasan valiliğine Kuteybe b. Müslim tayin edildi.

Kuteybe b. Müslim de Tarkan Nizek ve Toharistan konusunda farklı bir siyaset takip etmedi. Ganimet amaçlı birçok akının yapılacağı görülecektir.²¹

Tarkan Nizek ve Kuteybe b. Müslim

Kuteybe b. Müslim Horasan valiliğine başlar başlamaz, ülke işleri ile meşgul olmayı sürdürdü. Diğerleri gibi Haccac’a bağlı idi ve onun adına hareket ediyordu. Ordu

²¹ Belâzurî, a.g.e., s. 350, 607, 610, 643; İbn el-Esîr, a.g.e., s. 453.

komutanlığına İyâs b. Abdullah b. Amr'ı getirdi. Merv'de oturasını ve çevreye göz-kulak olmasını emretti. Bu arada, Osman es-Sâidî ve haraç işlerine memur edildi.

Kuteybe daha sonra Talekân'a gitti. Belh ve civarı dihkanları kendisine katıldılar. Toharistan meselesi ile ilgilendi. Belh meselesi hâlâ çözülmüş değildi. Ahâli fırsat buldukça Araplara karşı mücadele etmekte idi. Barmak/Bermek Nev-Bahar'ı meselesi yüzünden Araplara karşı husumet gittikçe arttı. Kuteybe'nin kardeşi Abdullah b. Müslim, Bermek'in eşini daha önce ganimet olarak almıştı. Ancak, Kuteybe barış yaptıktan sonra bu kadını ailesine iade etmişti.

706'da, Tarkan Nizek ile Kuteybe arasında da barış yapıldı. Buna göre, Toharistan ve dolayısıyla Badgis hakimi Tarkan Nizek, elindeki Müslüman esirleri serbest bırakmayı kabul etti. Süleym en-Nâsîh, Kuteybe-Nizek arasında bu barışı sağladı. Tarkan Nizek, Kuteybe ile görüştü. Badgis'e girmemesi şartı ile düşmanlık ortadan kalkmış oldu. Kuteybe de bu fırsattan istifade ile Ceyhun'u geçti ve Mâverâünnehr'de, yeni askeri harekate başladı. 708'de, Buhara gâzâsı yapıldı. Tarkan Nizek'in de Kuteybe ile birlikte olduğu anlaşılmaktadır. İbn el-Esîr, *“Tarhun ülkesine dönerken, Kuteybe de Tarkan Nizek ile birlikte geri döndü”* diye yazmaktadır.

Buhara dönüşü Tarkan Nizek, Kuteybe'ye karşı siyasetini değiştirdi. İki lider Amûl'da iken birbirinden ayrıldılar. Tarkan Nizek Toharistan'a gitti. Nev-Bahar'a kadar hiç mola vermeden epeyce yol aldı. Bir müddet sonra Kuteybe, Mugire b. Abdullah'ı yanına çağırdı ve Tarkan Nizek'in göz altına alınmasını emretti. Ancak, hemen yola çıkan Mugire, Türklerin Hulm Geçidi'ni aştiğini öğrenince, takipten vazgeçti.

Mâverâünnehr'den sonra sıranın kendisine geleceğini iyice anlamış bulunan Tarkan Nizek, hemen Belh, Merv er-Rûd, Talekan, Faryâb, Cüzcan'dan yardım istedi. Bahr geldiğinde birlikte hareket edecekler ve Kuteybe'ye saldıracaklardı. Kâbulşâh da bu konuda güvence vermişti.

Tarkan Nizek, Toharistan Yabgusunun durumunu iyi görmediği için öncelikle onun üzerine yürüdü ve etkisiz hale getirdi.

Kuteybe, bu isyan hareketini zamanında haber aldığı için kışı hazırlık yaparak geçirdi. Kardeşi Abdurrahman'ı 12.000 kişi ile Burukân'da mevzilenmesini, herhangi bir yürüyüşe kalkışmamasını, askerini dinlendirmesini emretti.

Taberî ve diğer kaynaklardan iktibaslar yapan İbn el-Esîr, Tarkan Nizek-Kuteybe mücadelesi ve Türk hükümdarının sonu hakkında şu bilgileri vermektedir:²²

“Kuteybe'nin Neyzek üzerine yürümesinden, Tâlekân'da neler olduğundan ve orada öldürdüğü kimselerden söz etmişti. Kuteybe Tâlekân'ı fethettikten sonra oraya kardeşi Ömer b. Müslim'i vali olarak bırakmıştı. Tâlekân hükümdarının Kuteybe ile savaşmadığı, dolayısıyla Kuteybe'nin ona ilişmediği de söylenir.

²² İbn el-Esîr, a.g.e., s. 453.

“Tâlekân’da bir takım hırsızlıklar da vardı. Kuteybe onları öldürüp astı, ondan sonra Fâriyâb’a doğru yürüdü. Fâriyâb hükümdarı Kuteybe’nin yanına gelip ona itaat ettiğini söyledi. Kuteybe de onun bu itaat arzını kabul etti. Fâriyâb’da hiç kimse öldürtmedi ve oraya da ailesinden birisini vali olarak tayin etti.

“Cûzcân hükümdarı onların durumunu haber alınca dağlara kaçtı. Kuteybe de Cûzcân üzerine yürüyünce Cûzcân halkı Kuteybe’nin yanına gelerek itaatlerini arz ettiler. Kuteybe onların bu itaat arzlarını kabul etti ve Cûzcân’da hiç kimseyi öldürtmedi. Buraya da Âmir b. Mâlik el-Himmânî’yi vali tayin etti.

“Kuteybe daha sonra Belh’e geldi. Belh halkı tarafından karşılanan Kuteybe burada yalnızca bir gün kaldı ve Hulm Geçidi’nde yetişme üzere kardeşi Abdurrahman’ı takibe başladı. Neyzek Bağlân’a doğru yola koyuldu. Ayrıca bu geçidin girişine ve dar yerlerine kendisini korumak amacıyla geride bir takım savaşılar bıraktı. Diğer taraftan arka tarafında bulunan oldukça güçlü bir kaleye de savaşılar bıraktı. Kuteybe günlerce bu geçidin dar yerlerinde onlarla savaştığı halde geçitten başka bir yol bilemiyor ve Neyzek’in yanına varabilecek bir yol, ya da askerin bulunmadığı bir geçit bulamıyordu. Bu bakımdan şaşırıp kaldı. Bir kişi yanına gelerek geçidin arka tarafında bulunan kaleye girebilecek bir yolu göstermesi karşılığında emân istedi. Kuteybe ona emân verdi ve onunla birlikte bazı kişiler gönderdi. Bu kişi Hulm Geçidi’nin arka tarafından giden bir yolla onları kaleye kadar götürdü. Kaledekilerin kendilerini emniyette hissettikleri bir sırada baskın yaptılar. Bunun üzerine geri kalanlar ve geçitte bulunanlar da kaçışmağa başladı. Böylelikle Kuteybe geçide girdi, kaleye kadar geldi ve oradan da Simincân’a varıp birkaç gün kaldıktan sonra yine kardeşi Abdurrahman’i önden göndererek Neyzek’in üzerine yürüdü.

“Bunu öğrenen Neyzek kaldığı yerden yola koyuldu. Fergâna Vadisi’ni aşarak kıymetli eşyalarını ve mallarını Kâbul Şâh’a gönderdi, kendisi de Kürz’e gidip konakladı. Abdurrahman da onu takip ediyordu. Bu bakımdan Abdurrahman da gelip Kürz’ün tam karşı tarafında yerleşti. Kuteybe ise kendisi ile Abdurrahman arasında iki fersahlık bir uzaklıkta konakladı. Neyzek Kürz’e sığındı. Buraya ancak bir taraftan varılabiliyor ve oldukça sarp bir yolu olduğundan binekler buraya çıkamıyordu. Kuteybe iki ay süreyle onları muhasara altına aldı. Sonunda Neyzek’in elinde bulunan yiyecekler azaldı ve çiçek hastalığına da yakalandılar.

“Kuteybe ise kışın bastırmasından çekindiği için Süleym en-Nâsîh’i çağırarak ona şöyle dedi: “Neyzek’in yanına git ve onu bana emânsız olarak getirmek için bir çare bul. Eğer bu hilene kanmayacak olursa o zaman ona emân ver. Şunu da bil ki, Neyzek’i getirmeyecek olursan seni asarım.” Bu sözleri üzerinde Süleym: “O halde bana muhalefet etmemesi için Abdurrahman’a bir mektup yaz.” dedi. Kuteybe Abdurrahman’a Süleym’in istediği mektubu yazdı. Süleym Abdurrahman’ın yanına vararak: “Benimle yolun ağzında durmaları için bazı adamlar gönder. Neyzek ile beraber çıktığımı gördüklerinde bunlar arkamızdan geçip bizimle yol arasında dursunlar.” dedi. Abdurrahman onunla birlikte bir miktar atlı gönderdi, bunlar da denilen yere gidip durdular. Süleym yanına pek çok yiyecek ve eknek alarak Neyzek’e vardı ve: “Sen Kuteybe’ye kötülük ettin ve ona vermiş olduğun sözde durmadın.” dedi. Neyzek: “Peki, görülmü nedir?” diye sorunca Süleym şöyle cevap verdi: “Görüşüme göre onun yanına geri dön, çünkü o bu işten vazgeçecek değildir. İster sağ kalsın, isterse ölsün, olduğu yerde kışı geçirmeğe karar vermiş

bulunuyor.” Neyzek’in: “Peki, ben ona emânsız olarak nasıl gidebilirim?” diye sorması üzerine: “Sana karşı olan duyguları sebebiyle emân vereceğini zannetmiyorum, çünkü sen onu oldukça kızdırmış bulunuyorsun. Bununla birlikte şunu uygun görüyorum: Yanına gidip elinden yakalayarak emân isteyinceye kadar kendisine doğru gelmekte olduğunu bilmesin. Böylelikle uyanıp seni affedeceğini ümit ediyorum.” diyerek karşılık verdi. Neyzek şöyle dedi: “Bu görüşü uygun görmüyorum, çünkü beni görür görmez öldüreceğini zannederim.” Bunun üzerine de Süleym şöyle konuştu: “Senin yanına sadece bu fikri vermek için gelmiş bulunuyorum. Eğer dediğimi yaparsan kurtulacağını ümit eder ve yanındaki eski durumuna geleceğini zannederim, kabul etmiyorsan o zaman ben de buradan çeker giderim.”

“Daha sonra Süleym yanında getirmiş olduğu yiyecekleri onlara takdim etti. Benzerini görmemişlerdi, bu bakımdan Neyzek ile birlikte bulunanlar bunu kapıştılar. Neyzek bundan hoşlanmadı. Süleym ona tekrar seslenerek şunları söyledi: “Ben sana öğüt veriyor ve hayırlısını söylüyorum. Seninle birlikte olanların büyük bir sıkıntı içinde olduklarını görüyorum. Kuşatma uzayacak olursa senin için selâmetli olan işleri yapacaklarından emin değilim; o bakımdan kalk, Kuteybe’nin yanına git.” Onun bu sözlerine Neyzek şöyle karşılık verdi: “Onun bana zarar vermeyeceğinden, beni öldürmeyeceğinden emin değilim; o bakımdan yanına emânsız gitmiyorum. Bununla beraber emân verse bile beni öldüreceğini sanırım, ancak emân alırsam yaptığımdan mazur olurum.” Süleym’in: “O sana emân vermiştir. Benim bu konuda yalan söylemiş olacağımı düşünebiliyor musun?” demesi üzerine ise Neyzek: “Hayır” dedi. Arkadaşları da Neyzek’e: “Süleym’in sözünü kabul et, çünkü o haktan başkasını söylemez.” dediler.

“Neyzek bunun üzerine yanında Cebgûye, Cebgûye’nin halifesi Sûl Tarhân, güvenlik kuvvetleri komutanı Habs Tarhân, Neyzek’in yeğeni Şükrân bulunduğu halde kaleden çıktı. Geçitten çıktıkları zaman Süleym’in daha önce geride bırakmış olduğu atlılar araya girerek Neyzek’in arkadaşları olan Türklere çıkışları arasında engel teşkil ettiler. Neyzek: “İşte sözde durmamanın başlangıcı!” deyince Süleym şu cevabı verdi: “Bunların geride kalmaları senin için daha hayırlıdır.” Süleym, Neyzek ve Neyzek ile birlikte bulunanlar Kuteybe’nin yanına geldiler. Kuteybe onları hapsederek Haccâc’a Neyzek’i öldürmek üzere izin almak amacıyla mektup yazdı. Kuteybe Uleymlî Muâviye b. Âmir b. Alkame’yi göndererek Kürz’de bulunan malları ve orada bulunan kişileri çıkartıp getirmekle görevlendirdi, o da bunları ele geçirip Kuteybe’nin yanına geldi. Onlara yapacağı uygulamaya ilgili olarak Kuteybe Haccâc’ın mektubunu bekledi. Kırk gün sonra Haccâc’dan gelen mektup Neyzek’i öldürmesini emrediyordu. Kuteybe görüş sahiplerini çağırarak Neyzek’i öldürüp öldürmemek konusunda istişare etti. Farklı görüşler ortaya attılar. Sonunda Dırâr b. Husayn şöyle dedi: “Ben senin: “Elime imkan verecek olursa Neyzek’i öldürecekime dair Allah’a söz vermiş bulunuyorum” dediğini işittim. Şayet bunu yapamayacak olursan Allah seni ona karşı ebdîyyen bir daha muzaffer etmeyecektir.”

“Kuteybe bunun üzerine Neyzek’i yanına çağırarak kendi eliyle boynunu uçurdu. Sûl’un ve Neyzek’in arkadaşlarından yedi yüz kişinin öldürülmesini emretti. On iki bin kişinin öldürülmesini emrettiği de söylenmiştir. Neyzek’i ve yeğenini astı, ayrıca Neyzek’in başını da Haccâc’a gönderdi.

“Nehâr b. Tevsia Neyzek’in öldürülmesi ile ilgili olarak şunu söylemiştir:

Neyzek'ten intikamını alarak yükselen bir ordunun

Gazası, yemin ederim ki, çok iyidir.

“Abbâs el-Bâhilî'nin azatlı kölesi olan Zinnîr Neyzek'e iat mücevherli bir kap almıştı. Neyzek mal, akar, servet ve bu tür mücevheratı çok olan bir kişiydi. Cebgûye Velîd'in ölümüne kadar Şâm'da kaldı.

“Herkes Kuteybe'nin Neyzek'e verdiği sözde durmadığından bahsediyordu. Şairin birisi şöyle der:

Sen sözde durmamayı kararlılık sanma sakın,

Bu şekilde yükselenlerin bir gün gelir ayakları kayabilir.

“Kuteybe Neyzek'i öldürdükten sonra Merv'e geri döndü. Cûzcân hükümdarı elçi göndererek emân istedi. O da yanına gelmesi şartıyla emân verdi. Cûzcân hükümdarı sonra karşılıklı olarak rehine alıp vermeyi teklif edince Kuteybe ona Habîb b. Abdullah b. Habîb el-Bâhilî'yi, hükümdar ise ailesinden bazı kimseleri rehin olarak verdi. Daha sonra Kuteybe'nin yanına gelip onunla barış yaptı. Cûzcân hükümdarı geri döndükten sonra Tâlekân'da öldü. Bu bakımdan Cûzcânlılar: “Bizim hükümdarımızı zehirlediler.” diyerek Habîb'i öldürdüler. Kuteybe de yanında bulunan rehinelere öldürdü.”

Kuteybe b. Müslim, daha sonra Mâverâünnehr meselesi ile ilgilendi. Seyhun boylarına kadar ilerledi. Şimdi, onu büyük bir devlet doğuya doğru ilerleyişlerini durdurmaya çalışacaktır. Bu da Çinlilerdi.

Halife Hişam döneminde, Toharistan'a vali olarak, Nusary b. Seyyar gönderildi. Esed b. Abdullah da Huttal meselesi ile ilgilendi. Bir ara Belh'e geldi ve imârî ile uğraştı. Divânların buraya naklini sağladı.²³

Huttelan, Belh, Toharistanlılar yine Araplara karşı başkaldırmalarla meşgul oldular. El-Cüneyd b. Abdurrahman Toharistan'daki meselelerle ilgilendi. Onun kılıcı ile bölgede sükûn sağlanabildi.

Tarkanlar mücadelesi, şimdi Rutbil'ler, Yabgular, Huttelanlar ve Türkler aracılığı ile devam ettiriliyordu.²⁴

Kaynakça

Atamelik Cüveynî, *Tarih-î Cihangûşâ*, Tehran 1375, II.

Belâzurî, *Fütuh el-Buldan*, çevr: M. Fayda, Ankara 1987.

Esin, E., “Tabari's Report on the Warfare with the Türgis and the Testimony of Eighth Century central Asian Art”, *Central Asiatic Journal*, XVII/2-4 (1973).

²³ Belâzurî, a.g.e., s. 624.

²⁴ E. Esin, “Tabari's Report on the Warfare with the Türgis and the Testimony of Eighth Century central Asian Art”, *Central Asiatic Journal*, XVII/2-4 (1973), s. 130-131; L. Petech, *Note su Kapisi e Zabul*, Roma 1964, s. 287-294. Bu konuda, M. a. Stein'in “zur Geschichte der Çahis von Kabul”, Stutgard 1893 eseri önemli bir araştırmadır.

- Esin, E., *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1958.
- Ghirshman, R., *Les Chionites-Hepthalites*, Le Caire 1948.
- Gumilov, L. N., *Eski Türkler*, çevr: A. Batur, İstanbul 1999.
- Harmatta, J., “Late Bactrian Inscriptions”, *Acta Antiqua Academiae Hungaricae*, XVII(1969).
- İbn el-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih*, çevr: M. B. Eryarsoy, İstanbul 1986, IV.
- İbn el-Kesîr, *El-Bîdâye ve'n-Nihâye*, çevr: M. Keskin, İstanbul 1995, IX.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügati't-Türk*, çevr: B. Atalay, Ankara 1985, I.
- Litvinsky, B. A., *The Hepthalit Empire (History of Civilization of Central Asia)*, III. Cilt, Yay. B. A. Litvinsky, Paris 1996.
- Nöldeke, Th., *Geschichte der Perser und Araber zur zeit Sasaniden*, Leyden 1879.
- Petech, L., *Note su Kapisî e Zabul*, Roma 1964.
- Stein, M. A. “Zur Geschichte der Çahis von Kabul”, Stutgard 1893.
- Thakur, U., *The Human in India*, Varanazi 1967.
- Tsai Wen-shen, *Lî-Tê Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, Taipei 1967.
- Yakubî, *Kitâb el-Buldan*, nşr: De Goeje, Leiden, 1892.
- Zettersteen, K. V., “Kutayba b. Müslim”, *İA*, VI.